

Tomasz Wites

 <https://orcid.org/0000-0003-3161-8551>

Uniwersytet Warszawski

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

Katedra Geografii Regionalnej i Politycznej

t.wites@uw.edu.pl

GEOGRAFICZNE WZORCE WYJAŚNIANIA PROBLEMÓW SPOŁECZNYCH ZAŁOŻENIA TEORETYCZNO-METODOLOGICZNE

Abstrakt: Celem opracowania jest przedstawienie i wyjaśnienie zakresu definicyjnego i tematycznego problemów społecznych oraz geograficznych wzorców wyjaśniania, a także wskazanie adekwatności koncepcji człowieka przynależnych do konkretnych wzorców wyjaśniania. Zakres tematyczny zagadnień rozpatrywanych przez geografów, a wchodzących w skład problemów społecznych, ulega modyfikacjom, natomiast grupy zainteresowania badawczego nie podlegają znaczącym zmianom. Wnioski z opracowania wskazują na to, że koncepcje człowieka, bez względu na czas ich formułowania, są przedmiotem analiz naukowych w poszczególnych wzorcach wyjaśniania. Z czasem określone wzorce wyróżnia współwystępowanie. Różnorodność uwzględnianych wzorców wyjaśniania w płaszczyźnie badania problemów społecznych nastęrcza wiele trudności związanych z mnogością i różnorodnością stosowanych definicji oraz przynależnych im atrybutów. Prace empiryczne nigdy nie mają wszystkich cech danego wzorca wyjaśniania. Ich ważnym elementem, istotnym w płaszczyźnie wypracowywanych rozwiązań, jest możliwość wykorzystania wzorców wyjaśniania w różnym czasie. Podstawy teoretyczne opracowania mogą zostać dopasowane do różnych szczegółowych przypadków realizowanych na drodze badań empirycznych, a także służyć polityce społecznej i gospodarczej, w tym rozwiązywaniu współczesnych wyzwań demograficznych.

Słowa kluczowe: geograficzny wzorec, problem społeczny, teoria, metodologia, wyjaśnianie

GEOGRAPHICAL PATTERNS IN EXPLAINING SOCIAL PROBLEMS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS

Abstract: The aim of the research is to present and explain the definitional and thematic scope of social problems and geographical patterns and to indicate the adequacy of human concepts belonging to specific explanatory patterns. The thematic scope of issues considered by geographers and included in social problems is subject to modification, while research interest groups are subject to significant changes too. Human concepts, regardless of the time of formulation, are subject to academic analysis in particular geographical patterns. Over time, individual patterns are distinguished by their co-occurrence. The variety of explanatory patterns taken into account in the study of social problems poses many difficulties related to the multitude and variety of definitions used, as well as the attributes associated with them. Empirical work never has all the features of a given pattern. Theoretical foundations can be adapted to various specific cases carried out through empirical research, and can also serve social and economic policy, including resolving contemporary demographic challenges.

Keywords: geographical patterns, social problem, theory, methodology, explaining

1. WPROWADZENIE

Problematyka społeczna wzbudza refleksję nad kondycją człowieka. Rozwój zjawisk i procesów negatywnych społecznie nie pozostaje neutralny zarówno dla jednostki, jak i grupy (por. Kuzyszyn i in., 2022; Śleszyński, 2021; Wites, 2019). Geograf D. Gregory (1978) wskazuje na wolność czynów – cechę natury ludzkiej podkreślaną przez personalizm. *Homo sapiens*, będąc podmiotem

rozumnym, samoświadomym oraz zdolnym do samokontroli i samodzielnego podejmowania decyzji, odrzuca posłuszeństwo wewnętrzne oraz przymus zewnętrzny. Wolność tym samym staje się niezbywalną wartością każdej osoby. Zdaniem Y.N. Harariego (2014) jesteśmy świadkami kresu człowieka, który łamiąc prawa doboru naturalnego, podejmuje wiele działań

powodujących sytuacje problemowe. Często okazuje się, że jednak nie tylko przymus sprzyja rozwojowi negatywnych zjawisk społecznych. Ze względu na rozległy zakres znaczeniowy i tematyczny tych zjawisk są one przedmiotem zainteresowania różnych dyscyplin naukowych. Problemy egzystencjalne i ich pojmowanie zmieniają się w czasie i w przestrzeni, a współczesna rzeczywistość relatywizuje osiągnięcia teoretyczne i rozwiązania praktyczne.

Celem opracowania jest przedstawienie zakresu definicyjnego i tematycznego problemów społecznych oraz geograficznych wzorców wyjaśniania, a także wskazanie i wyjaśnienie adekwatności różnych koncepcji człowieka przypisanych do konkretnych wzorców wyjaśniania. Ze względu na to, że wzorce tłumaczenia skomplikowanej rzeczywistości społecznej są uogólnieniem sposobu rozwoju danej dyscypliny badawczej, zostaną przedstawione zmieniające się w czasie wzorce, które przyczyniają się do rozwiązywania problemów społecznych. Rozważania na temat wybranych koncepcji człowieka, funkcjonujących w wielodyscyplinarnym dyskursie naukowym, wskazują na fragmentaryczne ujęcie obrazu człowieka podlegającego problemom społecznym, a jego wizerunek oraz zajmowane miejsce w życiu społeczno-gospodarczym są stale modyfikowane. Skrajność i jednostronność podejścia zauważalna w różnych koncepcjach jest niejednoznacznie oceniana. Z jednej strony podkreśla się innowacyjność działań ludzkich zgodnych z postępem technologicznym, z drugiej zaś można zaobserwować upadek norm i wartości skutkujący postępującą dehumanizacją.

Wartością dodaną niniejszego artykułu teoretyczno-przeładowego jest wskazanie optymalnych wzorców wyjaśniania w badaniu problemów społecznych i wytłumaczenie najbardziej adekwatnych terminów odnoszących się do problematyki społecznej z perspektywy geograficznej. W pierwszej kolejności będzie przedstawiony zakres definicyjny i tematyczny problemów społecznych oraz wzorców wyjaśniania. Następnie zostanie dokonana ocena zaprezentowanych w pracy koncepcji człowieka, odpowiadających określonym wzorcowi w wyjaśnianiu wybranych problemów społecznych.

2. PROBLEMY SPOŁECZNE I WZORCE WYJAŚNIANIA – UJĘCIE POJĘCIOWE

Ze względu na złożoność definicyjną problemów społecznych i wzorców wyjaśniania w tej części artykułu zostaną przedstawione przyczyny trudności pojęciowych związanych z prawidłowym określeniem zakresu znaczeniowego rozpatrywanych zagadnień. J. Best (2006) uważa, że każdy termin przechodzi fazy kształtowania się, tworzące swoistą trajektorię – od etapu wprowadzenia, przez rosnące zainteresowanie, którego

kulminacją jest maksymalnie częste zastosowanie, po etapie stopniowej marginalizacji i – w skrajnym przypadku – całkowity zanik danego terminu.

Do zobrazowania stanów zła społecznego stosuje się wiele określeń. E. Rubington i M.S. Weinberg (2011) w swoich studiach nad problematyką społeczną wyróżniają siedem terminów: „zjawiska dysfunkcjonalne”, „dezorganizacja społeczna”, „demoralizacja”, „nieprzystosowanie społeczne”, „dewiacja”, „patologia społeczna” i „problem społeczny”. Między tymi nazwami występują relacje zawierania się – inkluzji i częściowego wyłączenia – ekskluzji. Część z tych pojęć, jak np. dezorganizacji społecznej, rzadko odnosi się do jednostki, a raczej do dezintegracji na poziomie grupowym (Gaberle, 1993). Zachowania jednostki często mają ścisły związek z postępowaniem grupy, zatem niezmiernie trudno jest dokonać dystynkcji pomiędzy zagadnieniem społecznym rozpatrywanym indywidualnie i grupowo.

Spośród siedmiu wymienionych terminów „problem społeczny”, wyrażający uniwersalizm, cieszy się dużą popularnością w kręgu nauki anglosaskiej. Amerykańscy badacze, podejmując tematykę zagrożeń społecznych, przywiązują wagę do różnic definicyjnych. Opracowali bogate studium wskazujące, czym są problemy społeczne, a czym jest patologia społeczna. To ostatnie określenie pojawiło się w dyskursie naukowym jako pierwsze. W amerykańskich ośrodkach akademickich prace na temat patologii społecznej zaczęto publikować w pierwszych dekadach XX w. (Gillin i Blackmar, 1915; Smith, 1911). Kilkanaście lat później ukazał się pionierski artykuł formułujący w tytule zapytanie, czym jest problem społeczny (Case, 1924). Z czasem, dzięki wielu dyskursom, wypracowano wiele podejść, bez rozstrzygnięcia o ważności któregośkolwiek z przytoczonych. Nie miało to jednak przełożenia na faktyczne odzwierciedlenie popularności tych terminów i różnicujące je oceny. Z jednej strony przez dziesięciolecia termin „patologia społeczna”, zdaniem Besta (2006), budził medyczne skojarzenia, sugerując, że badacze społeczni rozpatrują patologię trawiące ciało społeczne – niczym patolodzy medycy, którzy badają choroby ciała ludzkiego. Z drugiej strony czynnikiem korygującym używanie pojęcia patologii społecznej było rosnące przekonanie co do nie stosowności posługiwania się tym terminem z uwagi na poprawność obyczajową (por. Goode, 2002, 2004). Pejoratywny wydźwięk tego określenia może być obraźliwy dla części osób, których ono dotyczy.

Ale to nie kwestie popularności stosowanych terminów, a powinowactwo instytucjonalne w pierwszej połowie XX w. miało, jak pisał C.W. Mills, autor *The professional ideology of social pathologists* (1943), przyczynić się wśród amerykańskich uczonych do ograniczenia skuteczności rozwiązywania realnych problemów społecznych w stworzonych ramach teoretyczno-metodologicznych. Badacz ten wskazał, że:

jeśli członkowie jakiejś akademickiej grupy zawodowej rekrutują się z podobnego środowiska społecznego, to istnieje wśród nich tendencja do wykształcenia się pewnej jednolitej perspektywy widzenia zjawisk. Pojawia się coraz mniej rozbieżnych punktów widzenia, które mogłyby prowadzić do polemiki w sprawie znaczenia faktów, a przez to przyczynić się do powstania interpretacji znajdujących się na wyższym poziomie teoretycznym (Mills, 1943, s. 168).

Trudności definicyjne w tematyce społecznej towarzyszyły badaczom również w późniejszym okresie. R.A. Dentler (1967) uważał, że aby dane zagadnienie mogło być nazwane problemem społecznym, powinno zostać zdefiniowane przez znaczące grupy w populacji. Jego zdaniem problemem społecznym jest: „odstępstwo lub złamanie pewnych społecznych standardów, które w przekonaniu tych grup muszą być podtrzymywane, jeśli ludzkie życie czy porządek działań i wydarzeń wyznaczający i utrzymujący sens życia mają nadal trwać” (Dentler, 1967, s. 5).

W kolejnych dekadach toczyła się dyskusja, czy problemy społeczne wymagają zdefiniowania obiektywnego czy subiektywnego (Spector i Kitsuse, 1973). Do końca XX w. zaznaczały się próby stworzenia subiektywnych definicji problemów społecznych. Mogły one być określane również jako ogólne wzorce zachowania ludzkiego lub warunków społecznych, które były postrzegane jako zagrożenia ze strony dużej liczby osób dla reszty społeczeństwa przez dominujące grupy bądź przez charyzmatyczne jednostki (Maris, 1988).

Według K. Frysztackiego (2009) problemami społecznymi są warunki życia, o ile zostały za takie uznane w procesie społecznego obserwowania rzeczywistości i przypisywania jej określonych sądów. Definicja ta podkreśla trwałość konceptualnego stanowiska, że cokolwiek by nastąpiło, nie może być uznane za problem społeczny, zanim nie zostanie tak osądzone według przyjętego porządku przez wiele osób. J. Kwaśniewski (1991, s. 23) wskazał, że definicje problemów społecznych mają odcienie znaczeniowe, a ich wspólną cechą jest to, że desygnaty są zmienne w czasie i w przestrzeni oraz manipulowane, tzn. podatne na usuwanie lub włączanie do świadomości społecznej. Wymienił on wśród cech życia zbiorowego różne zachowania jednostek, cechy osobnicze, postawy, stan zdrowia, poziom rozwoju intelektualnego, sposób bycia, ubierania się. Dodatkowo do tej kategorii włączane są cechy relacji między ludźmi i grupami społecznymi, cechy organizacji życia zbiorowego oraz sformalizowanych instytucji i urzędów.

Niezwykle istotnym terminem w rozpatrywanej pracy są „wzorce wyjaśniania”, będące typami idealnymi, niepowiązanymi z żadnym przedmiotem ani zjawiskiem rzeczywistym. R. Domański (1964) stwierdził, że o ile każdy paradygmat opiera się na określonym wzorcu wyjaśniania, o tyle nie każdy wzorzec wyjaśniania uzyskuje rangę paradygmatu. Zdaniem tego autora nie

należy utożsamiać wzorców wyjaśniania z orientacjami filozoficzno-metodologicznymi ani z systemami filozoficznymi, mimo że poszczególne wzorce są związane z konkretnymi kierunkami (systemami) filozoficznymi.

W geografii w opisywaniu problemów społecznych wykorzystuje się pięć wzorców wyjaśniania: klasyczny, dogmatyczny, pozytywistyczny, diagnostyczny i personalistyczny. Ważną cechą, mającą duże znaczenie w płaszczyźnie wypracowywanych rozwiązań, jest stosowanie wymienionych wzorców przez badaczy w różnym czasie, a także późniejsze współwystępowanie, umożliwiające rozpatrywanie konkretnych zagadnień w swej złożoności w ujęciu kilku wzorców. Tym samym różne koncepcje człowieka, bez względu na czas ich sformułowania, są przedmiotem analiz naukowych pod kątem ich adekwatności do rozpatrywanych aspektów rzeczywistości. Domański (1964) wskazał, że poszczególne prace empiryczne nigdy nie mają wszystkich cech danego wzorca wyjaśniania.

Badanie problemów społecznych, zarówno na poziomie jednostki, jak i instytucji, zgodnie z systemem teoretycznym J. Habermasa (1987), skupia się na ujawnianiu możliwości rozumu i problemów człowieka, który w sposób racjonalny dąży do pewnych korzyści i dochodzi do nich dzięki swoim zdolnościom. Autor ten wyróżnia trzy rodzaje aktów mowy: *konstatywna*, *expressywna* i *regulatywna*, charakteryzujących się zróżnicowaną ważnością, przy czym pierwszy z nich służy opisywaniu poprzez wyjaśnianie. Z. Rykiel (por. 1984, 1991) dokonał przeglądu historycznego rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej w Polsce z uwzględnieniem wskazanych wzorców wyjaśniania. Według niego te pięć wzorców jest uogólnieniem faktycznego sposobu uprawiania geografii przez pewną grupę naukowców w danym czasie. Jako typy idealne wzorce wyjaśniania nie są powiązane stosunkiem oznaczania z żadnym przedmiotem ani zjawiskiem rzeczywistym.

Niezasadne wydaje się łączenie konkretnych badaczy wyłącznie z jednym wzorcem wyjaśniania, gdyż zdaje się, że w celu wyczerpania warstwy wyjaśniającej uwzględnia się kilka wzorców. Bywa również, że wraz z upływem czasu i nabywaniem doświadczenia w trakcie realizacji badań uczone przekonuje się do nowych wzorców wyjaśniania i zmienia te dotychczas przez niego stosowane.

3. PROBLEMY SPOŁECZNE I WZORCE WYJAŚNIANIA – UJĘCIE TEMATYCZNE

3.1. PROBLEMY SPOŁECZNE

Konsekwencją niejednoznaczności definicyjno-terminologicznej problemów społecznych jest włączanie w skład ich badań licznych, mniej lub bardziej

akceptowalnych, zagadnień. Ze względu na to, że w różnych okresach dziejów inne elementy postaw, zachowań i czynów były określane mianem problemów społecznych, ich liczba liczona jest w setkach. Opisanie wszystkich byłoby niezwykle obszerne i nie wniosłoby wiele do tego opracowania.

W niniejszym podrozdziale w pierwszej kolejności zostaną przedstawione wybrane klasyfikacje problemów społecznych. Zasadne wydaje się rozpoczęcie analizy od opracowań z Ameryki Północnej, gdzie powstały pierwsze prace dotyczące tego zagadnienia. Główną część rozważań będzie stanowić ukazanie szerokiego spektrum uwzględnianych problemów we współcześnie dokonywanych klasyfikacjach, choć ważniejszym aspektem pracy jest analiza przyjętych kryteriów podziału. Problemy społeczne dotyczą zarówno jednostek, jak i grup społecznych, w tym rodzin, grup rówieśniczych oraz większych zbiorowisk społecznych, jak np. grup pracowniczych. Geografowie najczęściej realizują badania dotyczące ludności współtworzącej społeczeństwa lub wspólnoty obejmujące tzw. duże grupy społeczne. Spośród licznych grup zagadnień tworzących paletę problemów społecznych geografowie wybierają zagadnienia tradycyjnie przypisywane geografii społeczno-ekonomicznej, ale także takie, które charakteryzuje mniejsze zainteresowanie poznawcze. Większe zainteresowanie budzą problemy społeczne wynikające z niedostatku (bezrobocie, ubóstwo, bezdomność) oraz z samoniszczenia (alkoholizm, narkomania). Równie powszechne są opracowania geograficzne na temat przestępczości, zabójstw i samobójstw. W poszerzającym się kontekście problemów społecznych, w których diagnozowanie i wyjaśnianie angażują się geografowie, są zagadnienia dotyczące uzależnień od czynności (m.in. zakupoholizm czy uzależnienie od Internetu), patologii życia seksualnego, w tym pornografii i prostytucji, jak również zagrożeń pojawiających się w środowisku pracy, a mianowicie mobbingu, molestowania seksualnego, wypalenia zawodowego czy pracoholizmu.

3.2. WZORCE WYJAŚNIANIA

W zagadnieniach problemów społecznych w geografii każdy z pięciu wzorców wyjaśniania: klasyczny, dogmatyczny, pozytywistyczny, diagnostyczny i personalistyczny, wyróżnia się określoną charakterystyką znaczeniową i obowiązującą koncepcją człowieka (tabela 1).

3.2.1. KLASYCZNY WZORZEC WYJAŚNIANIA

Człowieka, który dzięki świadomości geograficznej poznaje i przekształca Ziemię, można nazwać bytem geograficznym, a badanie środowiska życia człowieka – kluczowym elementem analiz w obrębie geografii

Tabela 1. Wzorce wyjaśniania i koncepcje człowieka

Nr	Wzorzec wyjaśniania	Koncepcja człowieka
1.	klasyczny	<i>homo geographicus</i>
2.	dogmatyczny	<i>homo faber</i>
3.	pozytywistyczny	<i>homo oeconomicus</i>
		<i>homo sociologicus</i>
		<i>homo socium-oeconomicus</i>
4.	dialektyczny	<i>homo humanus socialis</i>
5.	personalistyczny	<i>homo humanus personalis</i>

Źródło: opracowanie własne.

społeczno-ekonomicznej. Klasyczny wzorzec wyjaśniania ukształtował się w Polsce na początku XX w., choć badacze struktur społeczno-przestrzennych, łącząc wyjaśnianie ze zróżnicowaniem środowiska przyrodniczego, osadzali swe prace we wzorcu klasycznym w różnych okresach (Kukliński, 1985). Obowiązująca koncepcja człowieka w tym wzorcu w geografii to *homo geographicus*, który jest jednostką będącą częścią środowiska geograficznego. Koncepcja ta, wyróżniająca się znaczną niejednorodnością, zmieniała się w zależności od etapów rozwoju geografii jako nauki.

Spośród prac dotyczących rozwiązywania problemów społecznych w klasycznym wzorcu wyjaśniania warto przytoczyć wyniki Z. Pióry (1962), opracowane na podstawie badań prowadzonych w Lublinie i Toruniu. G. Węclawowicz (2007) stwierdził, że związki przestrzenne pomiędzy mieszkańcami, warunkami mieszkaniowymi oraz zjawiskami patologii społecznej i biologicznej wskazują na silne skorelowanie tych elementów.

Początkowo działalność człowieka podporządkowano środowisku przyrodniczemu, a dopiero później nowoczesności (por. Sack, 1997, 1999). Pomimo różnych poglądów istniejących w geografii, określających tożsamy dla tej dyscypliny sposób postępowania, R.D. Sack (1997) uznał, że realizacja analiz geograficznych wymaga powrotu do przestrzenności: każda aktywność człowieka ma kontekst przestrzenny, który stanowi sieć uwarunkowań występujących w danym środowisku (Sack, 1997, s. 7). Człowiek w swoim postępowaniu kieruje się określonymi wartościami, dlatego uwzględnienie wymiarów moralnych środowiska życia jest niezbędne. Ten element zadecydował o możliwości włączenia w zakres realizowanych analiz, w obrębie klasycznego wzorca wyjaśniania, kwestii wpisujących się w zagadnienia problemów społecznych.

3.2.2. DOGMATYCZNY WZORZEC WYJAŚNIANIA

We wzorcu dogmatycznym, obowiązującym w geografii polskiej w latach 40., 50. i 60. XX w., model wyjaśniania nawiązywał do pseudomarksizmu i wskazywał potrzebę zmiany optyki w zajmowaniu się problemami

społecznymi, tym samym był w kontrze do osiągnięć przedwojennej antropogeografii. W 30. tomie *Przełomu Geograficznego*, podsumowującym konferencję w Osiecznej (28.11–1.12.1955), w którym zawarto teksty krytykujące antropogeografię, ukazał się odważny artykuł M. Kielczewskiej-Zaleskiej (1958) dotyczący kierunków rozwoju geografii człowieka. Tekst ten to swoiste *voluntarium separatum* w sprawie definicji i zakresu geografii ekonomicznej w Polsce oraz krytyczne ustosunkowanie się do wielu tez formułowanych podczas tej konferencji. Autorka w podsumowaniu napisała, że największe przemiany geografii zajmującej się człowiekiem dokonały się w realiach politycznych, kiedy:

zaczęto w drodze dedukcji wyprowadzać z zasad materializmu historycznego założenia metodologiczne przy odgórnie kierowanej interpretacji, która zacieśniała możliwość wielostronnego rozwoju nauki. Okres ten nie sprzyjał swobodnej dyskusji i nie dawał możliwości ścierania się różnych poglądów. Odbić się to musiało również na geografii. [...] Sądy były formułowane w specjalnej atmosferze i mogły wyrażać częściowe, a nie pełne poglądy autorów (Kielczewska-Zaleska, 1958, s. 416).

Kielczewska-Zaleska (1958) ubolewała, że zmiana ta zniszczy osiągnięcia antropogeografii:

kierunek ekonomiczny, który obecnie zajął miejsce dawnej geografii człowieka i przechylił jej rozwój w kierunku badań ekonomicznych, grozi jednostronnością rozwoju metod i problemów badawczych. Dlatego trzeba dążyć do przywrócenia różnorodnych kierunków badań, jakie mieszczą się w szeroko pojętej geografii człowieka (Kielczewska-Zaleska, 1958, s. 416).

Wygłoszony postulat dotyczył m.in. powrotu badań nad problemami społecznymi w geografii i był odpowiedzią na postępującą marginalizację tej tematyki w dyskursie naukowym. Obowiązująca koncepcja człowieka w dogmatycznym wzorcu wyjaśniania dotyczyła *homo faber* – człowieka będącego wytwórcą dóbr, poświęcającego swe życie etosowi pracy. W podziale geografii na fizyczną i ekonomiczną koncepcja *homo faber* odnosiła się przede wszystkim do drugiej subdyscypliny. Rykiel (1991) uważał, że problemy społeczne w tym ujęciu, według oficjalnych założeń, mogły być co najwyżej reliktem stosunków kapitalistycznych, ich badanie zaś wynikiem wrogości ideologicznej wobec panującego w Polsce ustroju. Za cel rozwoju społecznego uznawano produkcję, której wzrost miał automatycznie rozwiązywać wszelkie problemy społeczne. Zdaniem tego badacza polskie opracowania zawierające charakterystykę dorobku z krajów anglosaskich podkreślały jałowość geografii „burżuazyjnej”, zajmującej się marginalnymi pseudoproblemami społecznymi zamiast istotnymi zagadnieniami produkcji. W pracach realizowanych zgodnie z wzorcem dogmatycznym geografii traktowano dychotomicznie, z wyraźnym podziałem na część

fizyczną i ekonomiczną, której reprezentanci, badając rozmieszczenie produkcji w wymiarze całościowym, odnosili się do idei pracy, jej potrzeby i powszechnej akceptacji. Dogmatyczny wzorzec wyjaśniania wskazywał na człowieka walczącego z siłami przyrody, podporządkowującego sobie przestrzeń. Niezauważalność odniesień do zagadnień problemów społecznych w tym wzorcu wyjaśniania wiązała się z obowiązującą tezą głoszącą, że prawa rozwoju przyrody są zasadniczo odmienne od praw rozwoju społecznego (Leszczycki, 1956). W rzeczywistości wyrażała jednak ograniczoną możliwość realizacji badań społecznych w Polsce, podczas gdy w krajach anglosaskich podejmowano zagadnienia dotyczące zagrożeń społecznych (m.in. Pattison, 1964; Peterson, 1946; Schur, 1958). Przytaczany w Polsce dorobek naukowców z Zachodu wzbogacany był o propagandowy opis jałowości tematów podejmowanych przez przedstawicieli nauk geograficznych.

3.2.3. POZYTYWISTYCZNY WZORZEC WYJAŚNIANIA

W kolejnym, pozytywistycznym wzorcu wyjaśniania, ukształtowanym w Polsce na przełomie lat 60. i 70. XX w., kwestia badania problemów społecznych wchodziła w zakres geografii społecznej uznawanej za branżową naukę geograficzną, obejmującą według S. Leszczyckiego (1973) styk szczegółowych nauk aprzestrzennych z przestrzenią. Geografia społeczna odnosiła się do struktur społeczno-przestrzennych badanych metodą analizy czynnikowej, a polegającą na identyfikacji elementów wyjaśniających zróżnicowanie społeczno-przestrzenne lokalnych zbiorowości (głównie dużych miast) za pomocą modeli z koncepcji ekologii społecznej. Analizę czynnikową oraz inne metody wykorzystywane w badaniach społecznych realizował m.in. Węclawowicz (1975, 1988, 2007). W pozytywistycznym wzorcu wyjaśniania Rykiel (1991) włączył też do geografii społecznej, oprócz ekologii czynnikowej, badania percepcji. Zachowania i preferencje przestrzenne analizowano głównie w ramach ujęcia behawioralnego, wykraczającego poza założenia metodologiczne neopozytywizmu (Domański i Libura, 1986).

W pozytywistycznym wzorcu wyjaśniania geografo- wie nawiązywali do trzech koncepcji człowieka: *homo oeconomicus*, *homo sociologicus* i *homo socium-oeconomicus*. Odnosząc się do przytoczonych koncepcji, P. Chmielewski (2011, s. 55) zauważył, że w żadnym przypadku: „nie mamy do czynienia z «prawdziwym» elementem rzeczywistości, a z określonymi modelami”, dlatego też nie należy zastępować jednego modelu innym.

Homo oeconomicus to koncepcja jednostki zakładająca, że człowiek, dążąc do maksymalizacji zysków, jest skoncentrowany na osiągnięciu partykularnych interesów, a przy tym działa racjonalnie. K. Dopfer (2004), cytując dwóch myślicieli, J.J. Milla i M. Keynesa, zwrócił uwagę, że zdaniem pierwszego z nich człowiek ekonomiczny jest hipotetycznym uproszczeniem w postaci

wyzolowanego i wyselekcjonowanego zbioru motywów, które kierują działaniem ekonomicznym. Drugi badacz natomiast uznał, że człowiek ekonomiczny jest nie tyle hipotetyczny, co bardziej abstrakcyjny, tym samym koncepcja *homo oeconomicus* stanowi abstrakcję człowieka realnego. Analizowanie emocji, będące pierwotną domeną studiów filozoficznych, stało się obszarem zainteresowania innych dyscyplin, dość naturalnych w skojarzeniu, jak psychologia, lub zdecydowanie mniej oczywistych, jak ekonomia czy geografia. Dopfer (2004) wskazuje na widoczne w ekonomii odejście od klasycznego aksjomatu człowieka racjonalnego. Paradygmat człowieka emocjonalnego jest konieczny w dążeniu do precyzyjnego postrzegania świata. Dopfer uważa też, że w naukach ekonomicznych, dzięki osiągnięciom nauk behawioralnych i neurologicznych, można dostrzec wyłanianie się *homo sapiens oeconomicus* będącego alternatywą dla klasycznego *homo oeconomicus*.

W dyskursie naukowym, oprócz ukształtowanego w ekonomii modelu człowieka ekonomicznego, zaznacza się zainteresowanie wypracowaną na gruncie socjologii koncepcją *homo sociologicus*, pozwalającą na zrozumienie świata społecznego. Według A. Markiewicz (2013) konstrukt teoretyczny uspołecznionej jednostki nazywanej człowiekiem socjologicznym, w przeciwieństwie do modelu *homo oeconomicus* zakładającego indywidualizm metodologiczny, wyjaśnia zjawiska i zachowania na podstawie podejścia holistycznego. Człowiek socjologiczny ocenia działania w kategoriach dobra i zła (a nie zysku i straty), często kieruje się zasadami sprawiedliwości społecznej, dlatego też dla dobra wspólnego potrafi zrezygnować z zysku osobistego. Z perspektywy badania problemów społecznych *homo sociologicus* zachowuje się zgodnie z obowiązującym zespołem norm i zasad, zakorzenionym w systemie wartości powszechnie podzielanym przez społeczeństwo. Człowiek socjologiczny ma osobowość społeczną zbudowaną z elementów decydujących o odgrywanych rolach społecznych, choć należy pamiętać o trzech grupach elementów tworzących istotę ludzką: na mniejszą lub większą złożoność człowieka wpływa współwystępowanie elementów socjogennych (wyrażających powinności wobec innych), biogennych (popędy, instynkty czy predyspozycje) oraz psychogennych (emocje i uczucia).

W pozytywistycznym wzorcu wyjaśniania w geografii ze względu na to, że model człowieka ekonomicznego okazał się ideą równie skrajną jak wypracowana koncepcja człowieka socjologicznego, odpowiedzią na poszukiwanie kompromisu wyrażającego dwudzielność zachowań człowieka okazała się koncepcja człowieka społeczno-ekonomicznego (*homo socium-oeconomicus*), wyrażająca tzw. model mieszany. Głównym założeniem tej idei jest dążenie do poznania prawdy poprzez poszukiwanie *equilibrium*, czyli równowagi zachowań. Człowiek, dzięki doświadczeniom i obserwacjom wzorców

zewewnętrznych, dokonuje poznawczych interpretacji otoczenia oraz podejmuje decyzje, korzystając z przesłanek ekonomicznych i społecznych, przebiegających w zinstytucjonalizowanych ramach społeczeństwa.

Rozwój geografii w Polsce od lat 80. XX w. był podyktowany możliwościami zajmowania się problemami społecznymi, co wcześniej utrudniały ograniczenia polityczne. Geografowie zaczęli także podejmować badania dotyczące zagrożeń społecznych.

3.2.4. DIALEKTYCZNY WZORZEC WYJAŚNIANIA

Podstawą filozoficzną dialektycznego wzorca wyjaśniania był strukturalistycznie interpretowany marksizm. Wzorzec dialektyczny został określony przez Rykła (1984) mianem końca geografii, bowiem od lat 80. XX w. zdecydowano, zwłaszcza na poziomie instytucjonalnym, co geografiami jest, a co nią nie jest. Identyfikacja bardziej zatem zależała od poziomu wykształcenia osób zajmujących się zagadnieniami społecznymi lub od instytucji je zatrudniających niż od rozpatrywanych problemów społecznych. W kontekście dialektycznym, wyrażającym się poprawnością argumentacji i refutacji, geografia społeczna, obok ekonomicznej, stała się jedną z istotnych subdyscyplin geografii człowieka. Za podstawowe kategorie jej odniesienia poznawczego przyjmuje się strukturę, sprzeczność i konflikt przestrzenny. Wyjaśnianie we wzorcu dialektycznym dotyczy wyższego (niż we wzorcu pozytywistycznym) szczebla ogólności i argumentacji opartej na prawdopodobieństwie, a nie na relacjach przyczynowo-skutkowych. Zagadnieniami wykorzystującymi dialektyczny wzorzec są różne problemy społeczne (Jałowiecki, 1985).

Podczas gdy w geografii społeczno-ekonomicznej w przypadku koncepcji *homo socium-oeconomicus* starano się uwzględnić zarówno ekonomiczny, jak i społeczny pierwiastek ludzki, tak już w geografii społecznej, odnoszącej się m.in. do badania wpływu warunków przestrzennych i środowiskowych na powstawanie negatywnych zjawisk społecznych, przeważa koncepcja *homo humanus*. Obowiązuje ona i w dialektycznym, i w personalistycznym wzorcu wyjaśniania, jednak w pierwszym wariantcie jest to koncepcja *homo humanus socialis*, a w drugim *homo humanus personalis*. W kontekście dialektycznym *homo humanus socialis* zawiera cechy ukształtowane w rzeczywistości tzw. końca geografii, w większym stopniu dostrzeganego i wyrażanego na poziomie instytucjonalnym niż merytorycznym. Człowiek bowiem funkcjonuje w sprzeczności określającej wymiar życia, w rzeczywistości konfliktów między ludzkich i przestrzennych.

3.2.5. PERSONALISTYCZNY WZORZEC WYJAŚNIANIA

Ostatnim wzorcem wyjaśniania problemów społecznych, pozwalającym zrozumieć fenomen tematyki społecznej w geografii, jest wzorzec personalistyczny. Pojawił się on w geografii polskiej w latach 80. XX w.

i nawiązywał do ujęcia introspektywnego, zaproponowanego przez Gregory'ego (1978). Zdaniem Rykła (1991) wzorzec ten jest ateoretyczny, a jego podstawę filozoficzną stanowi personalizm rozumiany jako kierunek, na który składają się: hermeneutyka, egzystencjalizm, fenomenologia i personalizm katolicki, oznaczający miłość bliźniego. Personalistyczny wzorzec kładzie nacisk na jednostkę i polega na powtarzaniu doświadczenia i ponownym odtwarzaniu myśli i odczuć osób, których postępowanie próbuje się zrozumieć (Ley, 1977). Przedmiotem tak pojmowanej geografii, podejmującej tematykę rozwiązywania problemów społecznych, jest znaczenie przestrzeni, różnicowań kulturowych i środowiska geograficznego w kształtowaniu osobowości człowieka. Wśród pól odniesienia związanych z badaniem problemów społecznych znajduje się badanie terenowe społeczności lokalnych pod kątem ogólnie przyjętej „przeciętności” czy „normalności” (Ley, 1977). Tego typu rozważania, według Leya, dążą w większym stopniu do zrozumienia niż szczegółowego wyjaśnienia.

J. Eyles (1986) stwierdził, że postępujący od lat 80. XX w. wzrost znaczenia geografii społecznej podniósł świadomość społeczeństw co do licznych kwestii problemowych i dał początek tzw. podejściu opiekuńczemu, rozwijanemu w kolejnych dekadach (por. Cameron 2006; Cox i Golledge, 2015; Eyles i Woods, 2014). Zgodnie z tym podejściem geografowie są wyrazicielami społecznego sumienia i wzywają do większej sprawiedliwości społecznej w przestrzennym rozmieszczeniu dóbr czy usług, mających przełożenie na zdrowie i życie ludzkie. Zasygnalizowane przez Eylesa (1986) zagadnienia problemowe nabrały w XXI w. nowego wymiaru. Prace kładące geograficzne podwaliny w podejściu opiekuńczym zostały sklasyfikowane tematycznie i regionalnie. Aktualność i istotność podejmowanych tematów nie powinna odnosić się wyłącznie do czasu realnego, a nawiązywać i dostosowywać się przede wszystkim do „czasu społecznego”, wykreowanego przez zbiorowość będącą grupą odniesienia. Czas społeczny, obudowany normami i wartościami, powstaje w wyniku interakcji między członkami zbiorowości. Od stopnia włączania się w tworzenie tego wymiaru czasu członków danej społeczności zależy wymiar identyfikacji grupy i stopień więzi społecznych.

W personalistycznym wzorcu wyjaśniania w geografii, przywiązującym największą wagę do jednostki, ukształtowała się koncepcja człowieka *homo humanus personalis*. Zrozumienie personalistycznego bytu człowieka wymaga dostrzeżenia ważnej roli przestrzeni, różnicowań kulturowych i środowiska geograficznego. Przytoczone atrybuty mają znaczenie w kształtowaniu osobowości człowieka, a wzorzec wyjaśniania służy temu, aby stosując go, móc w pełni zrozumieć istotę ludzką, kładąc nacisk na powtarzanie doświadczenia i ponowne odtwarzanie myśli i odczuć osób. Personalizm uznaje osobowy byt człowieka, materialny i duchowy wymiar

jego natury oraz nadrzędną wartość osoby wobec rzeczy oraz struktur społeczno-ekonomicznych (Ley, 1977). W przypadku studiów nad problemami społecznymi zrozumienie osób odbiegających od szeroko rozumianej normalności wymaga wyraźnej interakcji naukowców, którzy podejmują tę tematykę, z ludźmi doświadczającymi problemów społecznych. W zakresie rozważań nad *homo humanus personalis* konieczne jest wyeksponowanie czynnika lokalnego i wykorzystanie go w analizie terenowej społeczności lokalnych.

3.2.6. ŁĄCZENIE WZORCÓW WYJAŚNIANIA

Powszechną praktyką badawczą jest łączenie różnych wzorców wyjaśniania w podejmowanej tematyce ze względu na dążenie do wyczerpania warstwy eksplikującej realizowanych zagadnień. Zastosowanie wzorców teoretycznych jest indywidualną decyzją badacza, który ostatecznie rozstrzyga o dopasowaniu lub wykluczeniu się wzorców i ponosi konsekwencje podjętych założeń teoretycznych.

R. Panelli (2009) dokonała oceny różnorodności podejmowanych problemów społecznych w geografii w odmiennych wzorcach teoretycznych wykorzystywanych w badaniach, które uwzględniały ograniczenia instytucjonalne oraz indywidualne przekonania filozoficzne. Różnorodności podejmowanej tematyki społecznej towarzyszy, zdaniem tej autorki (por. 2004), wyraźna dynamika rozwoju. Stan jest skrajnie inny od rzeczywistości z połowy XX w., kiedy to uważano, że geografia społeczna nie wypracowała własnej ramy teoretycznej i tym samym zdana jest na powielanie znanych w nauce schematów i postępującą marginalizację. Wielość współczesnych podejść badawczych, pozwalających na różną interpretację, ale również zaznaczenie rozwoju dziedziny – od niepewności teoretycznej do konkretnych działań – Panelli (2004) wyraziła w tytule książki *Social geographies: From difference to action*.

Jedną z kluczowych płaszczyzn badawczych w studiach geografów nad rozwiązywaniem problemów społecznych jest rozpatrywanie relacji łączących człowieka z przestrzenią i miejscem. Przestrzeń społeczna jest zbiorem mniej lub bardziej uporządkowanych elementów fizycznych, ale także domeną i wytworem działań człowieka. Badanie problemów społecznych jest przykładem podejścia porządkującego, nazwanego tak przez A. Lisowskiego (2003, s. 50). Pozwala ono opisać aktywną rolę człowieka w kształtowaniu relacji przestrzennych.

4. WNIOSKI

Zaprezentowane rozważania na temat wykorzystywanych przez geografów wzorców wyjaśniania problemów społecznych wskazują na zmieniające się w czasie i przestrzeni stosowanie konkretnych ścieżek

wyjaśniania w odniesieniu do różnych problemów egzystencjalnych. Obraz człowieka i jego miejsca w życiu społeczno-gospodarczym jest stale modyfikowany, a we współczesnej rzeczywistości dochodzi do relatywizacji osiągnięć teoretycznych i rozwiązań praktycznych. Wyzwania stojące przed człowiekiem powodują, że doświadcza on sytuacji problemowych, a wskazywanie możliwych sposobów rozwiązywania trudności powinno być jednym z zadań współczesnych nauk społecznych, w tym geografii społeczno-ekonomicznej.

W przypadku terminu „problemy społeczne” przedstawione w pracy argumenty świadczą o jego poprawności merytorycznej i braku nacechowania pejoratywnego, jak ma to miejsce w przypadku pojęcia patologii społecznej. Stosowanie określenia „problemy społeczne” w celu zachowania poprawności obyczajowej pozytywnie rezonuje wobec współczesnych zasad nazywania pewnych zjawisk i procesów w sposób możliwie neutralny. Wydaje się, że o użyteczności tego terminu świadczy trwałość jego stosowania, porównywalna z innymi określeniami wyróżniającymi się podobną żywotnością, a wypartymi z ogólnowiatowego obiegu. W granicach wolności nauki niezwykle pożądane jest położenie nacisku na możliwą do zaakceptowania wariantywność stosowanych pojęć (Wites, 2019).

W odniesieniu do obecności geografii w rozważaniach problemów społecznych, przedstawionej w niniejszej pracy, można sformułować następujące wnioski:

1. Grupy społeczne zainteresowania badawczego geografów zajmujących się problematyką społeczną nie podlegają znaczącym zmianom. Geografowie najczęściej realizują zadania badawcze dotyczące ludności współtworzącej społeczeństwa lub wspólnoty należące do tzw. dużych grup społecznych.
2. Zakres tematyczny zagadnień wchodzących w skład rozpatrywanych przez geografów problemów społecznych ulega modyfikacjom. Spośród zagadnień, tworzących paletę problemów społecznych, geografowie przede wszystkim podejmują badania dotyczące tematyki niedostatku, jak bezrobocia, ubóstwa, bezdomności, albo związanej z przestępczością, zabójstwami i samobójstwami.

W wyniku przeprowadzonej analizy wzorców wyjaśniania problemów społecznych i koncepcji człowieka nasuwają się trzy zasadnicze wnioski:

1. Przeanalizowane pięć wzorców wyjaśniania, tzn. klasyczny, dogmatyczny, pozytywistyczny, dialektyczny i personalistyczny, służy do diagnozowania, wyjaśniania i rozwiązywania problemów społecznych. Wzorce te są wykorzystywane do analiz naukowych problemów społecznych, a ich dobór podyktowany jest większą lub mniejszą adekwatnością do rozpatrywanych aspektów rzeczywistości.

2. Każdy z omówionych wzorców stosowany był w innym okresie badawczym, z czasem poszczególne wzorce wyróżnia współwystępowanie. Ważną cechą w wypracowywanych rozwiązaniach jest ich wykorzystywanie w różnym czasie.
3. Koncepcje człowieka, bez względu na czas ich formułowania, są przedmiotem analiz naukowych w poszczególnych wzorcach wyjaśniania. Prace empiryczne nigdy nie mają wszystkich cech danego wzorca wyjaśniania.

Różnorodność uwzględnianych wzorców wyjaśniania w badaniach problemów społecznych następcza wielu trudności związanych zarówno z aspektem mnogości oraz różnorodności stosowanych definicji, jak i przynależnych im atrybutów w złożonym i dynamicznym świecie. Rozważania na temat człowieka, określenia konstytuujących go cech i ukazania miejsca w przestrzeni, stale pozostają wyzwaniem w zmieniającym się dyskursie naukowym.

BIBLIOGRAFIA

- Best, J. (2006). Whatever happened to social pathology? Conceptual fashions and the sociology of deviance. *Sociological Spectrum*, 26(6), 533–546. <https://doi.org/10.1080/02732170600948816>
- Cameron, A. (2006). Geographies of welfare and exclusion: Social inclusion and exception. *Progress in Human Geography*, 30(3), 396–404. <https://doi.org/10.1191/0309132506ph614pr>
- Case, C.M. (1924). What is a social problem? *Journal of Applied Sociology*, 8, 268–273.
- Chmielewski, P. (2011). *Homo agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*. Poltext.
- Cox, K.R., Gollidge, R. (red.). (2015). *Behavioral problems in geography revisited*. Routledge.
- Dentler, R.A. (1967). *Major American social problems*. Rand McNally & Company.
- Domański, B., Libura, H. (1986). Geograficzne badania wyobrażeń, postaw i preferencji. *Przegląd Geograficzny*, 58(1–2), 143–164. http://rcin.org.pl/Content/13228/WA51_16244_r1986-t58-z1-2_Przeg-Geogr.pdf
- Domański, R. (1964). Procedura typologiczna w badaniach ekonomiczno-geograficznych. *Przegląd Geograficzny*, 36(4), 627–660. https://rcin.org.pl/Content/8663/PDF/WA51_16400_r1964-t36-z4_Przeg-Geogr.pdf
- Dopfer, K. (2004). The economic agent as rule maker and rule user: *Homo sapiens oeconomicus*. *Journal of Evolutionary Economics*, 14(2), 177–195. <https://doi.org/10.1007/s00191-004-0189-9>
- Eyles, J. (red.). (1986). *Social geography in international perspective*. Croom Helm.
- Eyles, J., Woods, K.J. (2014). *The social geography of medicine and health (RLE Social & Cultural Geography)*. Routledge.
- Frysztański, K. (2009). *Socjologia problemów społecznych*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gaberle, A. (1993). *Patologia społeczna*. Wydawnictwo Prawnicze.
- Gillin, J.L., Blackmar, F.W. (1915). *Outlines of sociology*. Macmillan.
- Goode, E. (2002). Does the death of the sociology of deviance claim make sense? *The American Sociologist*, 33(3), 107–118. <https://www.jstor.org/stable/27700318>
- Goode, E. (2004). Is the sociology of deviance still relevant? *The American Sociologist*, 35, 46–57. <https://doi.org/10.1007/s12108-004-1023-4>

- Gregory, D. (1978). *Ideology, science and human geography*. Hutchinson.
- Habermas, J. (1987). *The theory of communicative action*. Beacon.
- Harari, Y.N. (2014). *Sapiens: A brief history of humankind*. Harvill Secker.
- Jałowicki, B. (1985). Old and new problems of urban pathology. W: K.E. Haynes, A.R. Kukliński, O. Kultalahti (red.), *Pathologies of urban processes* (s. 167–178). Finnpublishers Oy.
- Kiełczewska-Zaleska, M. (1958). O kierunkach rozwoju geografii człowieka w Polsce. *Przegląd Geograficzny*, 30(3), 403–419. https://rcin.org.pl/Content/16913/WA51_29494_r1958-t30-z3_Przeg-Geogr.pdf
- Kukliński, A.R. (1985). Pathologies of urbanization processes – conference reassessment: Tampere vision. W: K.E. Haynes, A.R. Kukliński, O. Kultalahti (red.), *Pathologies of urban processes* (s. 439–444). Finnpublishers Oy.
- Kuzyszyn, A., Kuczabski, A., Poplavska, I., Zadvornyi, S. (2022). Risk assessment of the social sphere development on the example of areas of the Carpathian-Podillia region (Ukraine). *Czasopismo Geograficzne*, 93(3), 473–493. <https://doi.org/10.12657/czageo-93-19>
- Kwaśniewski, J. (1991). Zakres pojęcia i problematyki patologii społecznej. W: T. Szymanowski (red.), *Patologia społeczna. Wybrane problemy* (s. 18–28). Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej.
- Leszczycki, S. (1956). Kilka uwag o geografii ekonomicznej (na marginesie konferencji w Osieckiej). *Przegląd Geograficzny*, 28(3), 463–486. <https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/29509/edition/16934/content>
- Leszczycki, S. (1973). Perspektywa rozwoju nauk geograficznych. *Przegląd Geograficzny*, 45(2), 247–256. http://rcin.org.pl/Content/14222/PDF/WA51_16344_r1973-t45-z2_Przeg-Geogr.pdf
- Ley, D. (1977). Social geography and the taken-for-granted world. *Transactions of Institute of British Geographers*, 2(4), 498–512. <https://doi.org/10.2307/622303>
- Lisowski, A. (2003). *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*. Uniwersytet Warszawski. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych.
- Maris, R.W. (1988). *Social problems*. The Dorsey Press.
- Markiewicz, A. (2013). Koncepcje człowieka w przestrzeni życia społeczno-gospodarczego. *Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa*, 4, 117–132. https://journals.us.edu.pl/index.php/GSS_SN/issue/view/1002/750
- Mills, C.W. (1943). The professional ideology of social pathologists. *American Journal of Sociology*, 49(2), 165–180. <https://www.jstor.org/stable/pdf/2770362.pdf>
- Panelli, R. (2004). *Social geographies: From difference to action*. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446220351>
- Panelli, R. (2009). Social geography. W: R. Kitchin, N.J. Thrift (red.), *International encyclopedia of human geography* (s. 185–194). Elsevier.
- Pattison, W.D. (1964). The four traditions of geography. *Journal of Geography*, 63(5), 211–216. <https://doi.org/10.1080/00221346408985265>
- Peterson, E.T. (red.). (1946). *Cities are abnormal*. University of Oklahoma Press.
- Pióro, Z. (1962). *Ekologia społeczna w urbanistyce na przykładzie badań lubelskich i toruńskich*. Arkady.
- Rubington, E., Weinberg, M.S. (red.). (2011). *The study of social problems: Seven perspectives*. Oxford University Press.
- Rykiel, Z. (1984). Transformations of the paradigm of Polish socio-economic geography. *Concepts and Methods in Geography*, 1, 33–43.
- Rykiel, Z. (1991). Koncepcje geografii społecznej. *Dokumentacja Geograficzna*, 3–4, 9–17. <https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/35844/edition/21089/content>
- Sack, R.D. (1997). *Homo geographicus: A framework for action, awareness and moral concern*. The Johns Hopkins University Press.
- Sack, R.D. (1999). A sketch of a geographic theory of morality. *Annals of the Association of American Geographers*, 89(1), 26–44. <https://www.jstor.org/stable/2564033>
- Schur, E.M. (1958). Theory, planning and pathology. *Social Problems*, 6(3), 221–229. <https://www.jstor.org/stable/pdf/799076.pdf>
- Smith, S.G. (1911). *Social pathology*. Macmillan.
- Spector, M., Kitsuse, J.I. (1973). Social problems: A re-formulation. *Social Problems*, 21(2), 145–159. <https://doi.org/10.2307/799536>
- Śleszyński, P. (2021). Syntetyczny wskaźnik jakości życia w gminach Polski na początku trzeciej dekady XXI wieku. *Czasopismo Geograficzne*, 92(2), 325–352. <https://doi.org/10.12657/czageo-92-14>
- Węclawowicz, G. (1975). Struktura przestrzeni społeczno-gospodarczej Warszawy w latach 1931 i 1970 w świetle analizy czynnikowej. *Prace Geograficzne*, 116. https://rcin.org.pl/igipz/Content/633/Wa51_5463_r1975-nr116_Prace-Geogr.pdf
- Węclawowicz, G. (1988). *Struktury społeczno-przestrzenne w miastach Polski*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo PAN. https://rcin.org.pl/Content/19477/PDF/WA51_35248_r1988_Prace-Hab-GWeclawowi.pdf
- Węclawowicz, G. (2007). *Geografia społeczna miast*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wites, T. (2019). *Patologia społeczna. Perspektywa geograficzna*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Artykuł wpłynął:

2 listopada 2023

Zaakceptowano do druku:

30 listopada 2023